

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ

Ի ՎԵՐԱՅ

Ն. Ս. ԵՐԱՆԱՇՆՈՐԸ Տ. ԲԱԲԳԷՆ ԱԹՈՒԱԿԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԵԼԻԿԻՌՑԽՕՍՈՒՂԾ՝ ԱՄԵՆ. Տ. ԹՈՐԳՈՄ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺԷՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ՝
ՊԵՅՐՈՒԹԻ ՆՈՐ ՄԱՐԱՇ ԹԱՂԻ Ս. ՔԱՌԱՍԻՆ ՄԱՆԿԱՆՑ ՏԱՃԱՐԻՑ ՄԷՋ
ՀՈԳԵԼՈՑՍ ՎԵՀԻՆ ՄԱՐԻՄՆՈՑՆ ՕԾՈՒՄԷՆ ՅԵՏՈՑ

ԿՐԻ. ՏՈՒԼԻՍ 12

«Ոչ մեռայց, ալ կեցից եւ պատեցից զգործս Աստուծոյ»
ՍԱՆՍՈՍ

Սգաւոր է կրիկեան Աթոռը. սգաւոր է Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցին. ազգու-
ղին տխուր ենք ամէնքս ալ անմխիթար՝ այս դաժաւորին առջեւ, որուն մէջ անշնչացած
կը հանգչի ներկայ Հայութեան ամենէն մեծարժէք եւ կենդանի փառքերէն մին, մեր
հոգեւոր նուիրապետութեան ամենէն ականաւոր մէկ ներկայացուցիչը, աւա՜ղ, յաւէտ
ողբացեալ Տ. Բարգէն Վեհափառ, Աթոռակից Կաթողիկոսն Մեծի Տանն Կրիկիոյ, Վըս-
տահ եմ ցաւադիրօրէն՝ թէ ո՛ր որ Հայեր կ'ապրին երկրի վրայ, եւ որոնց՝ այժմ գուժ-
կան հեռագիրը հասցուցած կ'ըլլայ արդէն ահաւոր բոթը, ի խոր խոցուած են բոլոր սիր-
տերը այս պահուս, ի լուր ո՛րքան անակնկալ նոյնքան եւ անագորոյն այս իրականու-
թեան, որ Եկեղեցւոյ Հօտը յանկարծ կը զրկէ քաջ Հովուապետէ մը, եւ ազգային կեանս-
քը՝ բազմաբղիւն եւ պատուական վաստակաւորէ մը: Զափ չ'ունի նաեւ իմ վիշտը, երբ,
դպրոցական կենակցութեամբ եւ մինչեւ իր եպիսկոպոսական աստիճանը հոգեւորական կար-
գակցութեամբ եւ մասնաւոր մերձ կէտ դար սրտի եւ մտքի կցորդութեամբ միասին ապ-
րած մեծ հոգիէ մը այսքան աղիտաւոր կերպով բաժնուած փրթած կը զգամ ինքզինքս:

Ու հիմակ, իր սուգովն ընկճուած եւ իր մտածմամբը խորասույզ, մինչ կեցեր եմ
ահա սրբալոյս իւզովն ու ամէնուս արցունքներովը օծուած իր աճիւնացեալ պատկերին
առջեւ, յիշողութիւնս ետ կը տանի զիս քառասունեւօթը տարիներու խորութեամբ ան-
ցեալի մը վրայ, երբ, դեռ քսաներկուամեայ երիտասարդ, իր զաւառին պարզօտովը
ալքառու, ներս կը մտնէր Դպրեվանքի սեմէն, առաջին վայրկեանէն առինքնեղով ամէ-
նուն ուշադրութիւնը՝ իր ձայնին վճռական շեշտովն ու հատու նայուածքովը. եւ յետոյ,
երբ կը դասաւորեմ իր ուսանողական կեանքին եւ հոգեւորական ասպարէզին բոլոր հան-
գրուանները, Զարիսափանի որդեգիր դպրութենէն սկսեալ մինչեւ կաթողիկոսական օծ-
ման նուիրագործ վայրկեանը, ինձ կը թուի տեսնել այդ բոլոր պահերուն մէջէն երկա-
րիլը հոգեվիճակի մը, որ իր անձին ամենէն ընորոշ գիծերէն մին եղաւ ինչու. անոր
անդրադարձայ առաջին անգամ՝ երբ իր մահագոյժին խռովքը ցնցեց զիս, ու ան է որ
ինձի կը յիշեցնէ հիմակ Սաղմոսին այս խօսքը. «Պիտի չ'մեռնիմ, պիտի ապրիմ. որպէս
զի պատեմ Աստուծոյ գործերը»:

Պարզ է թէ բնութիւնը սկիզբէն իսկ չէր օժտած զինքը ուժեղ ֆիզիկականով մը.
իր դէմքին զաւուկը եւ ներքնապէս տառապողի երևոյթը կը մատնէին զայդ յաճախ իր
վրայ: Որպէսզի իր պօրութիւնը տկարութեան մէջ՝ երեան դայ, Տէրը կարծես իրեն
ալ տուած էր «մարմնոյ խայթ» մը որ ստէպ կոփեց զինքը իր աշակերտութեան նախկին
օրերէն մինչեւ եպիսկոպոսութեան առաջին տարիները, երբ բժշկական լուրջ գործողու-
թիւն մը յեղաշրջեց իր գործարանաւորութիւնը: Այնու ամենայնիւ, ամէնքէն աւելի
անտարակոյս ինքը գիտակ իր այդ կացութեան, ինքն էր նաեւ որ աւելի քան որ եւ է
ուրիշ մը ունէր գիտակցութիւնը հոգեկան այն ներքին ոյժին, որ իր միջոց եւթօնանանա-
մեայ կեանքի տեղութեան գաղտնիքն եղաւ: Տկար մարմինի մը եւ ուժեղ հոգիի մը
հակամարտութեան հանդէսը եղաւ իր կեանքը: Ապրիլը իրաւունք կը համարէր իրեն.

որովհետև բարի գործ մը կատարելու, կարևոր ծառայութիւններ մատուցանելու կողմը խորապէս կը զգար իր խղճին մէջ, Ատոր համար, ամէն անգամ որ պաշտօնի մը կողուեցաւ ինքը կամ ասպարէզի մը դուռը բացուեցաւ իր առջև, մինչ ուրիշներ կը կարծէին թերևս թէ ստիպուած պիտի ըլլար ծանրութեանց տաժանքը խնայել իւրեն՝ ինքը անձնամատոյց յօժարութեամբ խոնարհեցուց շարունակ իր պարանոցը իրեն առաջարկուած բեռան ներքև, սիրով յանձն առնելով միշտ փրկչին լուծը: Իր քահանայութեան քառասուններկու, եպիսկոպոսութեան քսանվեց, և կաթողիկոսութեան աւելի քան հինգ տարիներու ընթացքին, հոգիի և մարմինի միջև իր անձին մէջ մղուած այդ սուր և յարատեւ պայքարի միջոցին, եթէ ոչ ստէպ իր շրթանց վրայ այլ յաճախ իր սրտին մէջ ունէր Դաւիթի այդ բառը. «Բնական, այլ կեցից և պատմեցից զգործս Աստուծոյ»:

Եւ արդարեւ, իր կեանքին վաթսուն և ութ տարիներուն ամբողջութիւնը, իր առաջին մասովը՝ պատրաստութիւնը, և բովանդակ ձևացեալովը՝ գործագրութիւնը եղաւ հոգեկիզզացուած այդ ուխտին. ապրիլ գործելու համար, գործելու՝ Աստուծոյ կամքը գործադրելու և անոր գործերը պատմելու համար: — Ապրելու տնչլը՝ մահէն ստակուած ամենէն արդար բնագոյն է հոգւոյն. ինչպէս ծագիկը կը դառնայ արեւին, նոյնպէս ամէն կենդանի, ու մարդը մանաւանդ, կ'ըզձայ կեանքին: Բայց ասիկա հասարակ կեանքն է՝ որ կը ծնի օրին մէկը, ուրիշ օր մը մեռնելու և մոռցուելու համար միայն: Ժշմարիտ՝ գերազանց կեանքը այն է, որուն մէջ Աստուծոյ սիրոյն կրակը կայ, որ կ'ապրեցնէ մարդը Աստուծով և թոնուն Աստուծոյ, որ մարդուն պատմել կուտայ Աստուծոյ գործերուն մեծութիւնը և փրկարար ոգին. ու այդպիսի միայն եղաւ երանաշնորհ Հայրապետին բովանդակ կեանքը: Իր հզօր հոգին էր օր ընդ քարշ տարաւ շարունակ իր վատոյժ մարմինը, միշտ յաղթական՝ մահուան դէմ կռիւին մէջ, մինչև որ օր մը, այս չարաշուք օրը ահա, վար դրաւ յանկարծ անոր բեռը, շուրջ կէս դար զայն իբր ընտիր անթի մը ծառայեցնելէ վերջ բարձր ու բարի նպատակներու արդիւնագործութեան: Այս պատճառով, այդ անշարժ անիւնները, որոնց վրայ դեռ կը տեսնենք իր կերպարանքին շիջած գիծերը, մահուան աւար մ'ըլլալէ աւելի՝ նշան մը, շօշափելի վկայութիւններ են ինծի համար այն տքնութիւններուն, սիրոյ և նուիրումի այն անգուռ ձեռնարկութեանց, որոնցմով ճշնեցաւ անիկա ու կարողացաւ փառաւորել միշտ Աստուծոյ կամքը, պատմելով անոր գործերը՝ իր ազգին ու եկեղեցիին պարունակին մէջ:

Յետադարձ ակնարկ մը լուի իր գործունէութեան վրայ՝ կրնայ ցոյց տալ արդարեւ թէ կեանքը, զոր ապրեցաւ անիկա, ճշմարիտ հոգեւորականի մը, ինքզինքը բարձր կուլուած մը ի սպաս ընծայաբերողի կեանքը եղաւ ստուգապէս. և այս՝ իր խօսքովն ու իր գրելովը հաւասարապէս, և իր գործունէութեան զանազան կողմերով մասնաւորաբար:

Այո՛, իր խօսքովը. այդ բառին տակ ես կ'ուզեմ մասնանշել ընտիր քարոզիչը, կրօնական մաքուր զարգացման և ներշնչումի մարդը, որ իր անձին մէջ ի յայտ եկաւ մեր եկեղեցական բնմին վրայ, իբր այդպիսի հոգեւորական մը, անիկա շատ կանուխէն, իր սարկաւազութեան օրերէն նոյն իսկ արդէն ուշագրաւ կը դառնար, երբ Զարխափանի կամարները արձագանգ կուտային իր թունդ շնչտեղին կայծկիտող շինիչ մտածութիւնը: Փորձառութիւնը, ասպարէզին և կոյուսին իր մէջ հետզհետէ աւելի խորունկցող գիտակցութիւնը, ժողովրդական հովուութեան միշտ ընդարձակուած դաշտերու մէջ աւելի լայնօրէն ապրուած հոգեւոր կեանքի մը զգացումը բնականաբար ժամանակին հետ միշտ ու աւելի պիտի մշակէին և անեցնէին բնականէն ունեցած իր այդ շնորհքը, այնպէս որ, յետոյ, երբ կը խօսէր Հայրապետական Աթոռէն, իր բառերը պատգամի վեհութիւն ունէին, հաւասարապէս ազդող զարգացածին և անգրագետին համար: Իր հոռետորութեան յատկանշներն էին պարզութիւնը և ջերմութիւնը: Պարզ էին իր խօսքերը, որովհետեւ յստակ էր իր մտածումը. ջերմ էր իր արտայայտութիւնը, որովհետեւ հաւատքի հուրը կար իր հոգւոյն խորը. մեծագոյն և գրեթէ միակ պայմանը՝ կարենալու համար պատմել, այսինքն մարդկային սիրտերուն փոխանցել Աստուծոյ խորհուրդներուն վսեմութիւնը:

թիւնը, և սրբութիւնը՝ անոնցմէ ծնունդ առած գործերուն։ Այդ ոգւով էր որ նա, իր զեռ շատ երիտասարդ հասակին, քանի մը տարիներ, իսկապէս փառաւորեց Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորչի բեմը, ուրկէ մեր լաւագոյն քարոզիչներուն ձայնն էր հնչած միշտ։ Այդ իսկ օրերուն հրատարակած Փառոցներուն իր հատորը պիտի մնայ մեր հոգեւոր գրական նութեան մէջ՝ նմոյշ իր սրտառուէ պերճախօսութեան։

Իր խօսքին, Աստուծոյ գործերը պատմող իր խօսքին երկրորդ միջոցը եղաւ ուստեղծութիւնը, պատճառ՝ զոր, իր վարած հանրային միւս պաշտօններուն հետ կցորդաբար կամ անոնցմէ անկատարէն, ունեցաւ Արմաշու Դպրեվանքին մէջ կարճատեւ մը, յետոյ աւելի ընդարձակ չափով Կ. Պոլսոյ Ազգ. վարժարաններուն մէջ, և ապա, աւելի յօրինուածեալ կանոնաւորութեամբ, Երուսաղէմի մէջ և մինչև իսկ Անթիլիաս, կաթողիկոսական պաշտօնին միջոցին։ Իր ուսուցումին նիւթն եղաւ միշտ հոգեւոր, կրօնական և եկեղեցագիտական գրականութիւնը և Ս. Գիրքը։ Այս տեսակէտով զինքը ամենէն աւելի յատկանշող կողմը եղաւ եւրոպական ծանօթութեանց հետ ազգային հատկութիւնը ներդաշնակօրէն լծորդելու իր առաւելութիւնը, զազանքը այդ ասպարէզին մէջ իր ուսնեցած յաջողութիւններուն, և այն ազգեցութեան՝ որով կրցաւ միշտ իրեն կապել իր աշակերտներուն սիրտը։ Սովորեցաւ միշտ, ու ջանաց շարունակ ամբողջով ամենէն աւելի սովորելու արուեստը. սովորելու Աստուծոյ սէրը, հոգեւոր ճշմարտութիւնները, կրօնքին խորհուրդները, ազգային եկեղեցւոյ դարուց ի դարս շարունակուած կենդանի հաւատքը. պատմելով՝ այսպէս՝ այս ժողովուրդին ազգային կեանքին միշտ արդիւնաւորուած աստուածային մեծագործութեանց հրաշքները։

Բայց իր գործերը աւելի արժանապէս և տեական կերպով պատմել տալու համար, Տէրը անոր տուած էր խօսքի ոյժէն իսկ աւելի կարծես գրչի շնորհք մանաւանդ։ Բարձրէն կաթողիկոս ուժեղ դէմք մըն էր մեր արդի գրականութեան մէջ, իրեն ուսումնական հիմք միտք, իրեն կրողի խմբագիր և իրեն՝ մասնաւորապէս կարեւոր մատենագիր։ Կեանքին ամենամեծ մասով հրապարակային և վարչական պարտականութեանց նուիրուած անձ մը և բարձր պաշտօնատար մը ինչպէս ժամանակ կը գտնէր նուիրուելու գրական, եկեղեցագիտական և բանասիրական այնքան երկերուն, որոնք իր մտքին ու գրիչին պտուղը եղան։ Հասկնալու համար ասիկա, պէտք էր ճաննել անվհատ աշխատութեան և ջերմ հաւատքի մարդը՝ որ ինքը եղաւ. պէտք էր ըմբռնած ըլլալ Աստուծոյ և ազգին գերադանցապէս նուիրուած գործիչի այն ոգին՝ որ ուղղութիւն տուաւ իր գրչին։ Հաւատքին ու Հայրենիքին պաշտօնեան էր անիկա. այդպէս եղաւ ան միշտ, ու ինքն իսկ իրեն համար ուրախութիւն կը համարէր այդպէս միայն զգալ ինքզինքը. այդ երկու հրայրքներուն համաձուլուած կրակութեց շունչն էր որ կենդանի պահեց իր հոգին, ապրելու և ծառայելու համար բարձր իտէալի մը։ Իր խորին համոզումն էր — ինչպէս իր բոլոր գարոցակից ընկերներուն — թէ Աստուած մեր երջանիկ և քաջ նախնեաց ձեռքով սքանչելի գործեր՝ հրաշքներ կատարած է մեր անցեալին մէջ, իր ճակատագիրին բարձրութեան վրայ բռնելու համար մեր ազգը. ու իր մշակած գրականութեան մէջ իր անծագուն ճիւղը եղած է ցուցնել այդ խորհուրդը. այսինքն պատմել՝ երգել մեր պատմութեան մէջ իրականացած Աստուծոյ գործերը։

Այդ զաղափարը առանցքն է՝ որուն շուրջը կը զառնան իր բոլոր տեսութիւնները։ Ամբողջութիւնը իր ուսումնասիրութիւններուն, յօդուածներուն և զանազան կարգի բազմաթիւ գրուածքներուն, զորս երկար պիտի ըլլար թուարկել այս պահուս, ամէնքն ալ կը յանգին այդ մտածութեան։ Կ. Պոլսոյ Լոյսին, Ամբիկայի Տաւրոսին, Երուսաղէմի Սիոնին և, ի վերջոյ, Անթիլիասի Հասկին մէջ, հանդէսներ՝ զորս այնքան ձեռնհասօրէն լեցուց ու վարեց, այդ միտքն է որ կ'արտափայլի մէն մի էջի վրայ. նոյնը աւելի շեշտուած հաստատումով կարելի է ըսել իր միւս երկերուն, և մանաւանդ Սիբեի, Հայ Նիկեղեցիի, Մովսի և Պատմութիւն Կարդիկոսութեան Կրիկիոյ գործերուն համար։ Անոնցմէ առաջինը, իր տաղանդին նախասխալիքը, որով նոյն ատեն իր մուտքն ըրաւ գրական բանասիրական աշխարհին մէջ, առողջ քննադատութեան և մաքուր հայ-

բենասիրութեան շունչով վերելած ունի է Հայ-քրիստոնէական դիւցազնավէպին, որուն մէջ կը պատկերացուի Հայ գիրիբու գիւտին հրաշալի ցանքովը, Աստուածաշունչի Հայերէն Թարգմանութեան անմահ ձեռնարկովը և սրբազան զբաղանութեան հիմնարկումովը ստեղծուած մշակոյթին բարոյապէս պտղաբերումը հայ նոր սերունդին մէջ, որ անոր լոյսովը կարող եղաւ այլ ևս տեսնելու և ընդ միշտ ընտրելու ճամբան իր կոչումին, և համեմարմ իտյանքով մը վազելու դէպի ան. զարմանարար մեծագործութիւն, արդարեւ, զոր կարելի է ըմբռնել՝ առանց աստուածային մատի մը շարժումն ընդունելու անոր մէջ:

Իր Հայ Սկեզիցիովը — թո՛ղ առաւելագանց չնկատուի կոչել զայն հոս տեսակ մը փրկստփայտութիւն այդ հոգեւոր գործարանաւորումին պատմութեան — անիկա յաջողեցաւ ցոյց տալ թէ երկնաւոր Տէրը՝ ազնուախոհ մտածողներու և մաքուր ձեռքերու միջոցաւ ի՛նչ ամուր խորքի վրայ զետեղեց այդ նուիրական Հաստատութեան հիմունքը, և ի՛նչ պիտի փրկարար մատարկագործ մը ճրագովը ջանաւորեց անոր սրբութեան խորանը:

Իսկ իր Մովսէսն ու Կիլիկեան կաթողիկոսութեան ընդարձակ պատմութեամբ՝ սրբատառու կենդանութեամբ նկարագրեց անիկա անփշիւր կամքը ժողովուրդի մը, որ, քաղաքական փոթորիկներէ հողմակծուած, տառապանքէ տառապանք իր խելակորոյս վազքին մէջ՝ չմոռցաւ իրեն հետ տանելու իր Ուսիքն Տապանալը, իր Հայրապետութիւնը, իր ազգային և հոգեպի կեանքին կեդրոնաձիգ ոյժը, անոր շուրջը խմբելու և կենսաւորելու համար միշտ՝ ջանջալուծուած գոյութեան մը բեկորները:

Ընդունինք, սգաւոր ժողովուրդ, թէ կը գտնուինք զագաղին առջև պատուական Հայրապետի մը, որուն խօսքն ու գիրը ճշմարիտ պատմագրութիւնը և յաճախ պատմագրութիւնը եղան Աստուծոյ կամքին և գործերուն. և խոնարհինք իր յիշատակին առջև, որ իրօք և իրաւամբ կը բացատրէ մեզի իմաստը Սաղմոսին այդ խօսքին. «Ոչ մեռաց, այլ կեցից և պատմեցից գգործն Աստուծոյ»:

Ոսքն ու գիրը կենդանի ոյժեր կը լինին սակայն մարդու մը շրթանց վրայ և մատնեւուն ներքեւ, եթէ անոր անձնաւորութեան մէջ ստուգապէս կենդանի է հոգին. առանց այդ հնոցին չի կրնար եռալ կաթսան, որմէ պիտի դուրս գայ շարժիչ շողին: Հանգուցեալ կաթողիկոսը ոչ միայն հոգեւոր այլ նաեւ հոգիի մարդը եղաւ միշտ: Անոնք որ մօտէն ճանչցան զինքը, չեն կրնար զգաւորակիլ այստարարութեան մը առջև:

Նորին Երանանորէ Սրբութիւն այդպէս յայտնուեցաւ իր կեանքին բոլոր ուղղութիւններուն վրայ. իր վարքին ու բարքին, իր յարաբերութիւններուն և գործառնութիւններուն, իր պարտականութիւններուն կատարման և իրաւունքներուն ըմբռնման, իր վարչական և պաշտօնական կեանքին, իր կազմակերպական աշխատանքներուն մէջ, ու մանաւանդ իր մտանքեւած տեսլականին հանդէպ:

Ո՞ր չգիտեր սոսկ այդպիսի ոգիէ մը արդիւնաւորուած այն գործունէութիւնը, զոր ունեցաւ ան, գեռատի հոգեւորական, Սե ծովու ափանց վրայ նստալ, ի Սամսոն, ուր ինք կազմակերպեց Ճանիկի նոր թեմը, Փոքր Հայքի այդ դրան վրայ, յետոյ Մուշի մէջ՝ ի Տարօն, ուր գացեր էր հայական սարսափի ամենէն զոհակ տարիններուն, և ուր հայ անցնալին տեսիլը անանց հոգեմայլանքներ տուեւ էր իր սրտին. ապա՝ յաջորդաբար՝ Ղալաթիոյ եկեղեցին, ուր Կոլոտի գամբարանը և Կեդրոնականի դրացնութիւնը ներշնչումի նոր աղբիւրներ եղբւր էին իրեն համար. Արմաշ, ուր անոյ յուշեքերով սփոփուեցաւ փոխ-վանահայրութեան և վերատեսչութեան պաշտօնի երկամեակին. Անիկաւրիտ, որուն վրայ եպիսկոպոսացաւ, Ամերիկա, ուր, հակառակ վնասական վարկեանքի մը մէջ իրեն հանդէպ ցուցուած անբարեխղճութեան, զբիւր և բիւր արդիւնքներով փառաւորեց իր պաշտօնը, ի վերջոյ Նրուստադէի մէջ, ուր՝ աւելի քան հինգ տարիներ՝ իր գերագոյն ուսուցչին, հոգեւոր Պուրեան պատրիարքի աջ բազուկն ու հաւատարիմ գործակիցը եղաւ վանքին մտաւորական վերակազմութեան մէջ. և հուսկ ուրեմն հոս, Անթիլիաս, իր անսպառ ջանքերովը այդ աւագուտին վրայ ծաղկազեղուած հոգեւոր և կրթական այդ ուժասիրին մէջ, ուր հինգ տարիներու շքեղ և խոստմնալից պայծառութեան մը վրայ տխուր օր մը յանկարծ պիտի իջնէր իր կեանքին արեւը:

Ուժգին, ուշիմ, անդուլ, անվեհեր: Ահա՛ իր բարքին ամենէն կարկառուն գիծերը: Խնդութեան յուսոյ մէջ. համբերութիւն՝ նեղութեանց հանդէպ, եռանդուն՝ հաւատքի տեւ սակէտով. ազօթանուէր. բայց մանաւանդ՝ ձւեր առանց կեղծաւորութեան. ահա՛ անսկի իր վարքին բնիկ դրոշմը: Անպատուակ անկեղծութիւնը, որ երբեմն կարծես անտեսելի կուտար պատշաճից կանոնները, ու վերաբերմունքի երբեմն քիչ մը խիստ թուող արտայայտութիւնները, որոնք քաղցր հոյզ պարունակող պտուղին կնկալի կարծրութիւնն էին սակայն իր վրայ, ամէնքն ալ հետեանք ուժեղ և բարի հոգիի միայն, կը մոռնայիր իսկոյն, երբ ձեռքդ կը տանէիր բազկերակին, այսինքն երբ կը զգայիր թէ բարութիւնն էր լոկ որ կը բարախէր իր սրտին մէջ: Այո՛, զօրութիւն՝ որ բարութեան մէջ կը կատաւրուի. գործիչի մը համար, որ բարձրագոյն իտէալէ մը կ'առնէ իր ներքին մղումը, յաջողութեան ամենէն անհրաժեշտ պայմանն է այդ: Չազգուիւլ ատելութիւններէ, վերէն նայիլ փոքրեկութիւններու վրայ, կարենալ մեկնաբանել կեանքը՝ իր մանուածոյ մանրամասնութիւններուն մէջ, մարդերու և գործերու աւելի բարի կողմերը տեսնել, ջանալով ստէպ բացատրել միայն յոռի կողմերը. կարենալու համար՝ ի գին մեծ զոհողութեանց և զժուարթութիւններու թէ՛ ունենալ այդ ամէնը, հարկաւոր է որ մարդ ամէն բանէ աւելի ունենայ հոգիի ոյժ և սրտի բարութիւն. առանց ատոնց անհնար է տիրանալ միւս բարձրագոյն և աւելի կարեւոր այն յատկութեան, որ պտուղն է Աստուծոյ հանդէպ անխախտ հաւատքին և մարդոց վերաբերմամբ քաղցր վստահութեան, և զոր աւելի ընտանի բառով մը կը կոչենք լաւատեսութիւն: Ո՞վ կ'անպիտանալ թէ հոգեկոյս վեհին ամենէն շեշտուած առաքինութիւնն էր բարքի և նկարագրի այդ առողջ գիծը. լաւատեսութիւնը: Երբեմն միամտութեան չափ պարզուկ, բայց միշտ կենդանի, կարելի է ըսել թէ մեծ չափով մը ան եղաւ իր յաջողութիւններուն բանալին:

Միշտ կը յուսար թէ պիտի յալողի, և այդ յոյսը յաճախ խաբեց զինքը. վասնզի խորունկ զգացում ունէր թէ սահմանուած էր բան մը՝ օգտակար և տեսական գործ մը կատարելու Աստուծոյ փառքին և ազգին օգտին համար: Թէ, ինչպէս ըսի, այդ յոյսը չխաբեց զինքը, կը հաստատուի այն երկրին մէջ, իր կեանքի այն վերջին գործունէութեան մէջ մանաւանդ, որուն թատրը եղաւ Անթիլիաս: Այդ փառքին գործարանաւորումը իրեն շայրապետանոց, իրեն Դպրեվանք, իրը կրթարան, իրը մամուլ, ինչպէս և Մկրտիչ և Լիբանանի գոյզ հանրապետութեանց այն երկրամասին վրայ, երկրական ազնիւ ժողովուրդներու զրկացը մէջ և Ֆրանսայի բարեացակամ նայուածքին տակ, կրիկեան կաթողիկոսութեան թեմին այս նոր պարագրութիւնը՝ իր կապմակերպող տաղանդին և ազգանուէր հոգւոյն գործը եղաւ բովանդակապէս:

Դ՛ուք, ամենէն աւելի, որ իր հոգեւոր հօտը եղաք, ժողովուրդ սգակիր, գո՛ւք որ իրմով փառաւորուած նուիրապետութեան անդամներն եղաք, սգակիր սրբազան եպիսկոպոսունք և դասք եկեղեցականաց, ու դուք ամէնքդ մանաւանդ, սգազգեաց նորունմայք, վարդապետք, սարկաւազունք և ժառանգաւորք կրիկեան Դպրեվանոց, ո՛հ, վստահ եմ թէ դուք ամենէն աւելի տեսաք միշտ և կը հաստատէք այժմ թէ ո՛րքան լրիւ ճշմարտութեամբ իր անձին վրայ ու կեանքին մէջ՝ Սաղմոսին այդ խօսքը. «Ուշ մեռայց, այլ կեցից և պատմեցից զգործս Աստուծոյ»:

Հիմակ, սակայն, որ՝ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ՝ իր երկրաւոր գոյութեան վախճանին է հասած ահա իր կեանքը այս դագաղին մէջ, այժմ, որ այլ ևս չապրիր ան մեղ հետ և ի գլուխ ամէնքիդ, պէ՛տք է որ վերջացած լինի նաև իր գործը՝ այսինքն Աստուծոյ գործերը պատմելու իր գործունէութիւնը մեր մէջ:

Թոյլ կուտամ ինծի ըսելու, ժողովուրդ և ժողովակա՛նք մանաւանդ կաթողիկոսական թեմի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, ինձ թոյլ կուտամ ըսելու թէ Ձե՛ր խղճմտանքը նոյն ինքն պէտք է չլսողին ըմբոստանայ այսպիսի մտածումի մը դէմ: Դուք ամէնքդ, որ եկած էք ձեր յուզարկաւորական վերջին յարգանքն ընծայելու իր օծեալ մարմնոյն ու նուիրական յիշատակին, դուք ամէնքդ պէտք է ի վերջոյ բաժնաւոր իր զաւազէն, հոգեւանդն ուխտով մը՝ կենդանի պահելու իր գործը, որպէսզի կարենայ ան շարունաւ

կել ոգևորել դեռ զձեզ աստուածային գործերու հրատարակութեամբը ձեր մէջ: Գաղափարի մարդիկ չեն միռնիր: Տ. Բաբգէն հանգուցեալ կաթողիկոս զաղափարի մարդը եղաւ գերազանցապէս. ինք կը մեկնի ահա անդարձ, բայց իր պաշտած զաղափարը կը մնայ, և պէտք է մնայ ձեր մէջ: Ձեր պարտքն է չմեռցնել՝ այսինքն ապրեցնել այդ գաղափարը. կենդանի պահել զայն՝ ձեր հոգեւոր կենդանութեան համար նոյն իսկ: Այն զոր քիչ առաջ ընդունեցիք իրբեւ իր իսկ բերնէն աւանդուած յաւերժական հրաժեշտի հուսկողոյն օրհնութիւն, առէք և ընդունեցէք զայն իրբեւ իր կտակը նուիրական՝ պահելու իր ծրարգրած և ձեռակերտած և մշակած Դպրեվանքը, ձեր հոգեւոր յոյսերուն այդ մաքուր սերմնարանը, ու պահելու զայն համաձայն այն ուղղութեան՝ զոր ինքն իսկ երկնաց և գծեց: Այս է ճշմարիտ յարգանքը զոր իր հոգին պիտի սպասէր ամէնքէդ:

Իսկ դուք ամէնքդ, որ իր ձեռնասուններն ու աշակերտներն եղաք, վարդապետ՝ սարկաւաղունք և ժառանգաւորք, ծնունդներն իր հոգւոյն, մի՛ տրտմիք յուսակտուր տխրութեամբ, իր դազաղին առջև յիշելով Աւետարանին խօսքը. «Հարից զովիւն և ցրուեցին ոչխարքն»: Ձէ զարնուած Ձեր հովիւը՝ ցրկալի կ'ապրի անոր գործը. ու դուք ինքնին լաւագոյն սատարները պիտի լինիք այդ գործին և զայն ներշնող զաղափարին պահպանման, ձեր սրտապինդ քաջութեամբն ու համերբութեամբը՝ աւելի քան երբեք բազմապատկելով ձեր մէջ անոր հոգւոյն ներգործութիւնը: Ի՞նչ ձեռն միշտ բաժնուելէն ետքն է մանաւանդ որ դուք իրաւունք և պարտականութիւն պէտք է զգաք իւրաքանչիւրդ՝ խորհիւր: Այլ չեմ միայն զի Հայր ընդ իս էս: Այս միտքը չէր որ ծնաւ զձեզ, այլ իր հոգին. ա՛ն է ձեր հայրը. պահեցէք զայն միշտ ձեր մէջ կենդանի իրբեւ ձեր հոգեծնող հայրը, իրբեւ ստեղծագործող զօրութիւնը, իր հաւատքին, իր յոյսին, իր սիրտին, իր մտաւարկարին, իր կեանքին բոլոր ազդուութեամբը: Ձեր մէջ ու ձեր միջոցաւ է մանաւանդ որ անիկա աշուհետեւ ալ պիտի հնչեցնէ մեր խիղճերուն խորանին մէջ. «Ո՛ր մեռայց, այլ կեցից և պատմեցից զգործս Աստուծոյ»:

Ձեռն մեռած դուն, հոգի բարի և Դուիս պատուական բանաւոր հօտի երկնաւոր Հովուապետին. ներէ՛ ինծի, կրտսերագոյնիս՝ աշակերտական այն խումբին, որուն երիցագոյնը եղար դուն սկիզբէն և մնացիք ընդ միշտ՝ հասակաւ և արժանեօք միանգամայն, ներէ՛ ինծի, որ, մէկ կողմէ մահուան ցուրտէն քարացած ստուերիդ և միւս կողմէ իւրեց ջերմ արցունքն ու սիրուն խունկը քեզի ընծայարբերող այս ժողովուրդիդ և զաւակդեցի առկէ կեցած՝ զգածուած սրտիս հառաչանքը արտասուելով յիշատակիդ առջև կարենամ ըսել: Պիտի չմեռնիս դուն, պիտի ապրիս և ընդ երկար պիտի պատմես Աստուծոյ գործերը: Կը բաժնուիս յաւէտ մենէ. բայց մենք պիտի չմեռնանք զքեզ, քու գործերդ, քեզմով մեր մէջ անձնաւորուած զաղափարը: Ու պիտի ցանկանք որ քու յիշատակիդ զգացողմովը արձագանգէ միշտ մեր մէջ Սաղմոսերգողին խորհուրդը. «Պիտի չմեռնիմ ես. պիտի ապրիմ՝ Աստուծոյ գործերը պատմելու համար»:

Հանգի՛ստ յոգնատանջ մարմնայդ. անդո՛ւր մշտայոյդ մտացդ. խաղաղութիւն հոգւոյդ, մինչ քահանայապետարար կը մերձենաս ի մուտս յաւիտեակային:

Ազօթեք ամէնքս յոռնկայս, սգաւոր ժողովուրդ, որպէսզի կենաց և անմահութեան պարզեւատուն ընդունի իր հաւատարիմ ծառային հոգին ի դասս հոգւոց երանեալ Հայրապետաց ըրիստոնէական կրօնիս, ի՛ր իսկ ազօթքոյն այցելէ Ազգիս և Եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, անփորձ պահէ իր սուրբ արիւնով գնեալ իր փոքրիկ Հօտը, Ազգս Հայոց, անստան խաղաղութեան մէջ պահէ անոր նուիրապետական իշխանութիւնը, զՄայր Աթոռն Արարատեան և նորա քաջարթուն Գահակալը, միթէրաբէ՛ և զօրացնէ իր ծայրացեալ ծերութեան մէջ այժմ առաւել ևս վշտաբեկ արժանաւոր Աթոռական Մեծի Տանն Կիլիկիայ զՏէր Սահակ Սբբազան Կաթողիկոս և ամէնուս շնորհէ հոգի սիրոյ և աստուածապաշտութեան, ամէն: